

UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI” CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ ISTORIE. CIVILIZAȚIE. CULTURĂ

VESELA ROMANĂ
DIN CASTRUL LEGIONAR DE LA
POTAISSA

REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

Conducător de doctorat:

PROF. MIHAI BĂRBULESCU,

membru corespondent al Academiei Române

Student-doctorand:

LUCIANA NEDELEA

CLUJ-NAPOCA

2020

CUPRINS

LISTA ABREVIERILOR BIBLIOGRAFICE	8
LISTA ILUSTRĂȚILOR.....	10
Ceramica fină.....	10
Ceramica de uz comun	15
Amfore de import.....	23
<i>Graffiti, tituli picti</i> și ștampile de producător	23
Paleodermatoglife, impresiuni de textile, țesut lemnos și fire de origine epidermică	24
LISTA ANEXELOR	25
INTRODUCERE.....	31
CAPITOLUL I. VESELA DIN CASTRUL LEGIONAR DE LA POTAISSA. IMPORTANȚA MATERIALULUI ANALIZAT PENTRU STUDIUL CERAMICII DIN PROVINCIA DACIA	39
I.1. Probleme de metodologie și terminologie în studiul veselei romane din castrul legionar de la <i>Potaissa</i>	44
1.1. Proveniența materialului ceramic	44
1.2. Etapa inițială a prelucrării materialului.....	45
1.3. Instrumente de lucru.....	48
1.4. Clasificarea materialului	49
1.5. Catalogul și ilustrația materialului ceramic	51
I.2. Istoricul cercetărilor asupra ceramicii romane din castrul și așezarea de la <i>Potaissa</i>	54

CAPITOLUL II. PRINCIPIA (CLĂDIRIA COMANDAMENTULUI)	62
II.1. Introducere	62
II.2. Distribuția veselei romane în încăperile clădirii comandamentului de la <i>Potaissa</i> . Observații și interpretări pe baza materialului ceramic.....	72
2.1. LATURA ESTICĂ	73
2.2. ARIPA NORDICĂ. ”DEPOZITUL DE AMFORE”	75
2.2.1. Analiza tipurilor amforice	77
<i>Tipul I (Dressel 24/Similis)</i>	77
<i>Tipul II (Dressel 24/Zeast 90/Dyczeck 25)</i>	80
<i>Tipul III (Dressel 20)</i>	82
<i>Tipul IV (Zeast 84)</i>	83
<i>Tipul V (Kapitän II)</i>	85
<i>Concluzii</i>	90
2.3. ARIPA SUDICĂ. CAMERELE I, J, K, L, M, N.	92
<i>Analiza materialului ceramic pe camere</i>	93
<i>Concluzii</i>	95
2.4. LATURA NORDICĂ (CAMERELE 1-14)	100
<i>Analiza materialului ceramic pe camere</i>	100
<i>Concluzii</i>	105
2.5. LATURA SUDICĂ (CAMERELE 15-28)	105
<i>Analiza materialului ceramic pe camere</i>	106
<i>Concluzii</i>	115
2.6. LATURA VESTICĂ ȘI <i>BASILICA</i>	116
2.6.1. LATURA VESTICĂ (CAMERELE E', C', B', B, C, E).....	116
<i>Analiza materialului ceramic pe camere</i>	117
<i>Concluzii</i>	118
2.6.2. <i>BASILICA. TRIBUNALIA G ȘI H</i>	120
<i>Analiza materialului ceramic</i>	120
<i>Concluzii</i>	121
2.7. CURTEA CLĂDIRII COMANDAMENTULUI	122

<i>Analiza materialului ceramic</i>	123
<i>Concluzii</i>	125
II.3. Considerații finale.....	125
II.4. Situația veselei descoperită în <i>principia</i> castrelor romane din provincia <i>Dacia</i> . Studiu comparativ cu situația castrului legionar de la <i>Potaissa</i>	130
<i>a. Dacia Porolissensis</i>	130
<i>b. Dacia Superior</i>	138
<i>c. Dacia Inferior</i>	140
<i>Concluzii</i>	142
CAPITOLUL III. CAZĂRMILE	146
III.1. <i>LATVS PRAETORII DEXTRVM - CENTURIAE COHORTIS I MILIARIA</i>	149
III.1.1. Introducere	149
III.1.2. Proveniența lotului ceramic	150
III.1.3. Distribuția veselei romane în <i>contubernia</i> barăcilor din <i>latus praetorii dextrum</i> . Observații și interpretări pe baza materialului ceramic.....	153
a. Baraca I	157
b. Baraca II.....	160
c. Baraca III.....	160
d. Portic la Baraca IV.....	161
e. Baraca IV.....	161
f. Barăcile V-VIII.....	163
III.1.4. Concluzii	163
III.2. <i>LATVS PRAETORII SINISTRVM - CENTURIAE COHORTES QUINGENARIAE</i>	165
III.2.1. <i>Cohors quingenaria</i> situată între <i>principia</i> și complexul de <i>horrea</i>	165
III.2.2. <i>Cohors quingenaria</i> situată la vest de complexul de <i>horrea</i>	166
a. Baraca V	167
b. Baraca IV.....	168
c. Baraca III.....	169
III.2.3. Concluzii	170

III.3. <i>RETENTVRA - CENTURIAE COHORTES QUINGENARIAE</i>	172
III.3.1. <i>RETENTVRA SINISTRA</i>	172
a. Baraca I	174
b. Baraca II	175
c. Baraca III.....	175
III.3.2. <i>RETENTVRA DEXTRA</i>	176
III.4. <i>PRAETENTVRA</i>	179
III.4.1. <i>PRAETENTVRA SINISTRA - CENTURIAE COHORS QUINGENARIAE</i>	179
Analiza materialului ceramic	181
Concluzii.....	218
III.4.2. <i>PRAETENTVRA DEXTRA – SECȚIUNEA VEST TERME</i>	220
CAPITOLUL IV. <i>THERMAE (Praetentura dextra)</i>	224
IV.1. Spațiul „B/nord” și intrarea la terme	226
IV.2. Spațiile I-J și K.....	227
IV.3. Spațiul dintre C (de la ABCD), latrina II și canal deversor II	229
IV.4. Canalul deversor I	229
IV.5. Basilica	229
IV.6. <i>Tepidaria</i> L și M	230
IV.7. <i>Apodyterium</i> N, latrina II și bazinul semicircular de la <i>frigidarium/vestibulum</i> E, spațiul C (de la ABCD).	230
Analiza materialului ceramic	231
Concluzii.....	260
CAPITOLUL V. COMPLEXUL DE <i>HORREA</i> ȘI <i>PORTA DECUMANA</i>	268
V.1. Complexul de <i>horrea</i>	268
V.2. <i>Porta decumana</i>	273

CAPITOLUL VI. NOI DESCOPERIRI ȘI CONTRIBUȚII LA STUDIUL CERAMICII ROMANE DIN PROVINCIA DACIA 276

VI.1. Vase de tip *foculus* (pentru cărbuni aprinși) descoperite în castrul legionar de la *Potaissa*.....276

VI.2. Vesela militară. Producția sigilatorilor lise locale în atelierele de la *Potaissa* (170–271 d. Hr.)287

CAPITOLUL VII. IDENTITATEA INDIVIDULUI ANTIC. URME PE SUPRAFAȚA VESELEI DIN CASTRUL LEGIONAR DE LA POTAISSA CA REZULTAT AL INTERACȚIUNII OM – CERAMICĂ 301

VII.1. *GRAFFITI, TITULI PICTI ȘI ȘTAMPILE DE PRODUCĂTOR*..... 301

VII.1.2. Introducere. Date generale privind noile descoperiri..... 301

VII.1.3. Analiza materialului:

VII.1.3.1. Cazărmile soldaților 308

a. Praetentura Dextra..... 308

b. Praetentura sinistra..... 310

c. Latus praetorii dextrum. Cohors I miliaria 311

d. Retentura..... 313

VII.1.3.2. *Thermae* 314

VII.1.3.3. *Porta Decumana*..... 315

VII.1.3.4. *Principia*..... 316

VII. 2. *PALEODERMATOGLIFE. DOCUMENTAREA AMPRENTELOR ANTICE PREZENTE PE VESELA ROMANĂ DIN CASTRUL DE LA POTAISSA*..... 325

VII.2.1. Introducere..... 325

VII.2.2. Istoricul cercetării 326

VII.2.3. Aspecte biometrice și metodologice privind studiul paleodermatoglifelor și ceramica de la *Potaissa* 328

VII. 3. IMPRESIUNI DE TEXTILE, ȚESUT LEMNOS ȘI FIRE DE ORIGINE EPIDERMICĂ, IDENTIFICATE PE VESELA ROMANĂ DIN CASTRUL DE LA DE LA POTAISSA 334

VII.3.1. Introducere.....	334
VII.3.2. Contextul descoperirilor și starea de conservare	336
VII.3.3. Analiza structurii textile. Rezultate și interpretări.	337
VII.3.4. Impresiuni de țesut lemnos și fire de origine epidermică.....	340
CONCLUZII FINALE ÎN URMA ANALIZEI VESELEI DIN CASTRUL LEGIONAR DE LA <i>POTAISSA</i>	342
BIBLIOGRAFIE	352
ANEXE	410
ILUSTRĂȚII.....	453
CATALOG	592-1825

CUVINTE CHEIE: *Potaissa*; *Legio V Macedonica*; provincia *Dacia*; *Moesia Inferior*; *Troesmis*; ceramică romană; castru legionar; *terra sigillata* lisă; ceramică ștampilată; LDKW; sigillate pontice; ceramică militară; ateliere militare; producție ceramică locală; amfore de import; vas antropomorf; paleodermatoglife; *tituli picti*; *graffiti*; amprente textile antice; alimentația militară; rații legionare; aprovizionare; viață militară; castrametație; arhitectură militară; *scholae*; *contubernia*; *foculi*.

REZUMAT: Studiul de față prezintă și analizează în mod exhaustiv vesela romană descoperită în castrul de la *Potaissa* pe parcursul cercetărilor arheologice sistematice efectuate între anii 1951, 1971 - 2015, material aflat în patrimoniul instituțiilor Muzeul de Istorie Turda (în proporție de 98%) și Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei (campaniile 2011-2012). Investigațiile arheologice au condus la identificarea unor cantități foarte mari de ceramică romană, dintre care, pe parcursul anilor, s-au păstrat aproximativ 10.000 de vase asociate cu garnizoana romană. Vasele din perimetrul castrului legiunii V Macedonica au fost analizate în totalitate în cadrul acestei teze, rezultând un catalog foarte voluminos, ce cuprinde 1230 de pagini, la care se adaugă 139 planșe și 76 diagrame (material inedit, realizat exclusiv de autorul tezei de doctorat).

În momentul în care s-a început prelucrarea și inventarierea acestor artefacte (Februarie 2014) colecția de epocă romană și post romană a muzeului era constituită din 17.099 piese, reprezentând 57% din totalul bunurilor culturale mobile ale acestui muzeu. Materialul folosit este inedit în proporție de 98%, doar o mică parte a recipientelor fiind publicate anterior. Bineînțeles, pentru a facilita munca viitorilor cercetători și pentru o mai bună gestionare a acestuia, catalogarea materialului a necesitat și inventarierea tuturor fragmentelor ceramice, prima etapă a cercetării fiind așadar ocupată de inventarierea a aproximativ 4000-4500 de vase romane și însemnarea manuală a acestora în registrele Muzeului de Istorie Turda, pe parcursul unei perioade de un an și șapte luni. În urma analizei întreprinse pentru acest studiu, colecția de epocă romană a muzeului a fost așadar îmbogățită considerabil, ridicându-se de la 17.000 de piese, la 21.000 în mai puțin de doi ani. Din cele 10.000 de piese analizate în acest studiu, aproximativ 6.000 de vase fuseseră deja inventariate începând cu anul 1951. Totodată, înainte de a putea începe analiza scrisă și interpretarea acestui material, a fost necesară sortarea materialului și încadrarea celor 10.000 de vase la fiecare categorie ceramică specifică acestui domeniu și repartizarea acestor categorii în fiecare zonă a castrului. Din cele aproximativ 10.000 de vase individuale, 3463 reprezintă vase speciale (2639 sigillate lise locale; 141 sigillate lise de import; 484 *amphorae*; 199

operculae amforice), care necesită un tratament aparte, fiecare recipient având o personalitate, istorie, încadrare cronologică, tipologie și proveniență diferită, ceea ce presupus consultarea unui volum foarte mare de bibliografie în limba germană, engleză, franceză, italiană și spaniolă.

Prin urmare, vesela din castrul legionar de la *Potaissa* a fost tratată în capitole separate, dedicate fiecărei zone principale a castrului, în funcție de specificul lor, precum: *principia*, *centuriae* (*praetentura sinistra și dextra*; *latus praetorii dextrum*; *latus praetorii sinistrum*; *retentura sinistra și dextra*), *thermae*, *porta decumana* și *horrea*. Fiecare complex în parte a furnizat date total diferite, caracteristice activităților derulate în acel spațiu.

Pentru a ajunge la o cunoaștere mult mai detaliată a producției ceramice specifice Potaissei, au fost identificate toate categoriile, clasele, grupele, formele și tipologiile ceramice prezente în acest sit, fără nici o excepție. De asemenea, s-a urmărit clarificarea unor subiecte mai puțin tratate sau cunoscute pentru mediul militar din provincia *Dacia*, precum legăturile comerciale ale legiunii V Macedonica cu alte provincii, prin prisma importurilor de *terra sigillata* și a bunurilor transportate în amfore. Analiza atentă a tuturor categoriilor ceramice a adus astfel mai multă lumină asupra modului de administrare și aprovizionare a castrului, dar și asupra vieții militare, alimentația, igiena sau nivelul de educație al legionarilor. În același timp, s-a încercat soluționarea unor probleme care au apărut în literatura de specialitate dedicată acestui castru, și anume prezența sau absența anumitor grupe ceramice la *Potaissa*, precum *terra sigillata* de import.

Fiecare complex, spațiu sau secțiune din castru a avut parte de o analiză detaliată a tuturor tipurilor identificate, urmărindu-se depistarea produselor cu specific local, conturarea unei imagini mai clare asupra producției ceramicii fine și identificarea materialului asociat în special cu activitatea atelierelor militare. A fost întocmită o tipologie detaliată a tuturor formelor ceramice din categoria ceramicii de uz comun, însoțită de tabele și diagrame ce exemplifică fiecare tip în parte, simplificând astfel munca viitorilor cercetători.

Principalul punct de reper a fost bibliografia asociată acestui castru. Din studiile publicate în trecut și care aveau ca subiect principal ceramica de la *Potaissa*, reiese faptul că aici, *terra sigillata* provenită din import este prezentă doar în cantități extrem de mici, cu un total care nu depășea 20 de produse. De asemenea, pentru ceramica de lux se cunoșteau doar grupele *terra sigillata* cu decor în relief (import și locală) și ceramica ștampilată, toate prezente însă în cantități foarte mici.

Numărul foarte scăzut de produse ceramice fine sau de lux dintr-un castru legionar părea însă foarte surprinzător și cu siguranță trebuia să existe o explicație pentru acest

fenomen. Din ce fusese publicat, pentru *terra sigillata* de import se cunoștea prezența atât în castru, dar și în așezare, a unui număr foarte mic de fragmente ceramice de acest gen. Șase fuseseră descoperite în așezare, preponderente fiind importurile din Gallia centrală, Lezoux, iar cinci astfel de vase au fost identificate în perimetrul castrului, de această dată indicând o preferință pentru atelierele din Gallia estică, Rheinzabern. Prezența foarte scăzută la *Potaissa* a produselor fine de import sau chiar și a celor locale din categoria *terra sigillata* a fost discutată în repetate articole pe parcursul ultimelor decenii, oferindu-se diverse explicații. Se intuia foarte bine faptul că produsele din import vor fi înlocuite cu un produs local, însă după cum vom putea observa, nu este vorba de ceramica șampilată, aceasta regăsindu-se în cantități foarte mici la *Potaissa*.

Analizând tot materialul din castru până la campaniile din anul 2015, anumite caracteristici au ajutat la identificarea unei clase ceramice absolut noi pentru *Potaissa*, o clasă ce fusese complet omisă până acum, și anume *terra sigillata* lisă, însemnând vase de calitate foarte bună, îmbrăcate în angobă roșie, însă fără nici un fel de decor pe corp.

Prin identificarea acestei clase și a acestor tipuri, problema absenței ceramicii *terra sigillata* pare să fie rezolvată, putând acum vorbi despre prezența mai multor grupe și clase din categoria ceramicii fine la *Potaissa*, la care adăugăm acum *terra sigillata* lisă manufacturată local și importurile de *terra sigillata* lisă din Gallia estică.

Prin urmare, numărul produselor provenite din import crește considerabil, cât și cantitățile de ceramică fină din castru, tocmai datorită prezenței sigilatelor locale. Observăm cum această clasă este cea mai numeroasă, umbrind astfel toate celelalte categorii. Astfel, pe parcursul acestei lucrări vor fi depistate motivele care au dus la apariția acestui fenomen la *Potaissa*, fiind unul strâns legat de activitatea legionarilor de aici.

Prelucrarea celor aproximativ 10.000 de vase individuale din castrul legiunii V Macedonica a rezultat în creionarea unei imagini complete și extrem de complexe asupra logisticii legionare de la sfârșitul veacului II d. Hr. și prima jumătate a celui următor. Astfel, o parte a acestei ramuri (legată de arta războiului), care presupunea aprovizionarea armatei cu bunurile necesare unui trai decent, a fost surprinsă la *Potaissa* tocmai prin prelucrarea veselei din această garnizoană. Atenția lucrării nu s-a îndreptat doar asupra ceramicii, ci și asupra elementelor ce țin de castrametație, viață militară, economică, religioasă și artistică, fără de care analiza veselei s-ar fi oprit la simple tipologii și statistici.

Nu s-a dorit doar studierea obiectului arheologic, ci și surprinderea și reanimarea unei imagini demult apuse. Este acea imagine a omului din trecut, care a făurit și utilizat această veselă. Doar așa putem înțelege apariția anumitor fenomene specifice castrului potaissens, pe

care nu le-am mai putea cunoaște altfel, în lipsa unor documente scrise. În acest caz, ceramica a acționat precum câmpul unei inscripții, furnizând nenumărate informații prețioase asupra trecutului legiunii V Macedonica.

Astfel, s-a putut constata că logistica legionară nu presupunea doar aprovizionarea soldaților cu echipament, armament, rații sub formă de alimente și alte bunuri necesare castrului, ci și dezvoltarea unor ateliere ceramice proprii, care diminuau dependența lor de producția ceramică din așezare. Acest fenomen este de altfel cunoscut în Imperiul Roman încă de la începutul secolului I d. Hr., când majoritatea legiunilor manufacturau o veselă cu o serie de caracteristici specifice mediului militar, pe care le purtau mai departe de fiecare dată când își schimbau garnizoana. Așa s-a întâmplat și în cazul Potaissei, unde, sosirea celor aproximativ 5.000 de legionari, din mediul moesic, propulsează nu doar dezvoltarea orașului, dar și industria ceramică de pe Dealul Zânelor, care până în acel moment manufacturau produsele necesare unui simplu vicus . De altfel, pe parcursul timpului s-a și putut dovedi existența unui atelier legionar în această zonă („Atelier I”), prin identificarea unor elemente de echipament militar și a ștampilei legiunii V Macedonica pe o *tegula* din perimetrul structurii .

Lucrarea de față aduce o contribuție semnificativă la completarea imaginii trunchiate pe care o aveam în legătură cu „industria” ceramică de la *Potaissa*. Au fost analizate și comparate ambele categorii ceramice (ceramica fină și ceramica de uz comun), pentru a putea oferi răspunsuri concrete la diverse probleme și interpretări ce apăruseră pe parcursul anilor cu privire la prezența sau lipsa anumitor tipuri ceramice la *Potaissa*. Cu această ocazie au fost surprinse și expuse o varietate mare de forme, tipologii, clase și categorii ceramice, care până acum nu au mai fost surprinse pentru această garnizoană.

Au fost identificate analogii pentru toate vasele din castru, în căutarea unei eventuale conexiuni între acest sit și alte centre din *Dacia* sau provinciile Imperiului Roman. Totodată, au fost surprinse și vase cu funcționalități absolut inedite pentru literatura de specialitate din domeniul ceramicii din *Dacia* romană.

Așadar, pe baza aspectelor desprinse în urma analizei exhaustive a materialului ceramic din castrul de la *Potaissa*, au putut fi clarificate o serie de probleme, precum:

- 1) identificarea în castrul legiunii V Macedonica a tuturor categoriilor, claselor, tipologiilor și grupelor ceramice manufacturate la sfârșitul secolului II și prima jumătate a secolului III d. Hr. la *Potaissa*, dar și în marile centre ceramice din Imperiul Roman;

2) a fost clarificat fenomenul „absenței vaselor de tip *terra sigillata*” din castrul potaissens;

3) s-a putut dovedi că la sfârșitul secolului II și secolul III d. Hr., în castrul de la *Potaissa*, ceramica fină șampilată nu reprezintă un tip de veselă foarte frecvent, așa cum se credea înainte, acesta fiind de fapt manufacturat (sau importat) în cantități extrem de mici față de alte categorii ceramice fine, nou identificate;

4) pe lângă cele 20 de vase de import *terra sigillata* cu decor în relief (Lezoux, Rheinzabern și Westerndorf) identificate pe parcursul deceniilor pentru castrul și așezarea de la *Potaissa*, acum au fost surprinse și 141 de sigillate lise de import adiționale (Rheinzabern), dovedind că vesela de lux din marile ateliere își face simțită prezența și aici;

5) a fost identificată o clasă ceramică complet nouă pentru castrul potaissens, cea mai numeroasă pentru categoria ceramicii fine, și anume *terra sigillata* lisă, produsă în atelierele locale militare; analiza a surprins un total de 2639 astfel de vase speciale din cele aproximativ 10.000 analizate;

6) numărul tipurilor din categoria sigillatelor de import cunoscute pentru acest castru crește de la 4 tipuri, la 33, iar pentru sigillatele lise locale au fost identificate 47 de tipuri noi;

7) au fost identificate două grupe noi de produse de import: sigillatele pontice și LDKW (Lower Danube Kaolin Ware); acestea ajung la *Potaissa* din mediul moesic odată cu legionarii;

8) s-a surprins existența în castru a unor vase complet inedite pentru studiul ceramicii din Dacia precum: *foculi* (sobe ceramice portabile, de forma unor castroane) și cămile cu trei torți duble (*aryballoi?*); acestea nu au mai fost surprinse în alte situri din provincie;

9) pe baza analizei ceramice și a distribuției spațiale a veselei s-a putut clarifica funcționalitatea anumitor încăperi din castrul potaissens;

10) s-au putut oferi date noi privind logistica militară și rațiile soldaților;

11) s-au putut oferi noi date privind scrierea și educația în rândul soldaților de la *Potaissa* prin identificarea unor serii de *graffiti* pe vesela din castru;

12) s-a clarificat situația tipurilor amforice prezente în garnizoană, cât și tipurile de produse importate aici (au fost analizate 484 *amphorae* și 199 *operculae* amforice);

13) au fost depistate o serie de centre noi de producție din Imperiu, precum cele din Chios, cu care legiunea a avut contact înainte de sosirea ei la *Potaissa*, cât și pe parcursul staționării în *Dacia* și probabil și după retragerea sa din această provincie;

14) s-au oferit date noi privind producția textilă la *Potaissa* și în zonele din care legiunea importa bunuri, prin analiza amprentelor textile de pe vesela romană ajunsă în castru;

15) s-au cules date noi privind paleodermatoglifile (amprente antice) de pe vesela din castrul legionar, în vederea constituirii unei viitoare baze de date pentru identificarea numărului, sexului și vârstei indivizilor ce activau în atelierele de la *Potaissa*;

16) au fost executate desene și reprezentări grafice pentru toate tipurile de vase prezente în castru;

17) fiecare zonă, structură, edificiu și cameră în parte beneficiază acum de statistici amănunțite privind cantitățile și distribuția spațială a ceramicii în castru.

Dacă stabilirea garnizoanei Legiunii V Macedonica la *Potaissa* în jurul anilor 168-170 d. Hr. a reprezentat unul dintre cele mai importante momente din istoria acestui oraș, impulsivând dezvoltarea tuturor domeniilor, atunci cu siguranța, pe lista „industriilor locale” care capătă un nou suflu, acum putem trece și producția ceramică. Cu diverse ocazii s-a subliniat foarte bine faptul că spre deosebire de alte orașe din provincia Dacia, la *Potaissa* se resimte extrem de puternic amprenta lăsată de prezența armatei romane în toate domeniile ce urmează să se dezvolte în acest centru militar. Într-adevăr, același „aer cazon” se va resimți și în rândul ofertei de produse ceramice manufacturate local până la mijlocul secolului III d. Hr.

Cunoscuți drept mari consumatori de produse meșteșugărești, din momentul cantonării soldaților romani la Turda, putem sesiza o mare schimbare în producția ceramică de aici, transformând-o dintr-o producție menită să satisfacă doar cerințele locale, într-o veritabilă „industrie ceramică”, cu preferințe inedite, toate impulsionate de noul element militar.

Legiunea, care provenea dintr-un mediu diferit provinciei Dacia în ceea ce privește consumul și tradiția olăritului, continuă să implementeze aceleași metode și în noua garnizoană, până în ultimii ani de staționare în provincie. Astfel, aici va fi manufacturat un nou tip ceramic, reprezentat de categoria sigillatelor lise locale (imitații de terra sigillata), o categorie necunoscută până acum pentru castrul potaissens, însă specifică producției militare. Prin noile categorii ceramice identificate aici, putem surprinde modalitățile prin care armata se implică direct în coordonarea procesului de producție, deducând astfel că legiunea nu ajunge să depindă de producția și oferta modestă din așezare.

O mare parte din produsele ce încep să fie manufacturate pentru legiune vor prezenta caracteristici, forme și tehnici total diferite vaselor produse de olarii locali pentru așezarea de dinainte de anul 170 d. Hr.

Pe baza acelor expuse mai sus, putem concluda că în momentul de față, castrul legionar de la *Potaissa* constituie o situație unică în provincia Dacia. El furnizează acum o serie de informații noi și extrem de importante cu privire la viața și logistica militară de la sfârșitul secolului II d. Hr. și până la părăsirea provinciei. Cantitatea foarte mare de veselă analizată în cadrul acestei teze de doctorat a ajutat la surprinderea unor situații inedite pentru mediul militar, care de foarte multe ori în literatura de specialitate reprezentau doar presupuneri. Aceste supoziții au fost acum demonstrate prin analiza directă a materialului și surprinderea sa în locații concrete din perimetrul castrului. Cu siguranță cercetările din anii următori vor ajuta la conturarea unei imagini și mai clare asupra trecutului legiunii V Macedonica la *Potaissa* și sperăm ca aceste informații să stârnească curiozitatea și imaginația viitorilor cercetători.